

УДК 159.953.5

Смульсон Марина Лазарівна, академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

e-mail: nitelabor@hotmail.com

Депутат Валентина Василівна, науковий співробітник лабораторії лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

e-mail: nitelabor@hotmail.com

Іванова Олена Володимирівна, провідний інженер-програміст лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

e-mail: nitelabor@hotmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ СУБ'ЄКТНОЇ АКТИВНОСТІ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ НА ПРИКЛАДІ ДИСТАНЦІЙНОГО КУРСУ

Анотація

В статті пропонується підхід до суб'єктності як чинника саморозвитку, який визнається провідною діяльністю дорослої людини.

Дослідження розвитку суб'єктної активності дорослих ґрунтується на матеріалі дистанційного навчально-розвивального курсу «Конфлікт? Ласкаво просимо! (Суб'єктність у вирішенні конфліктів)», розробленого в лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання.

Визначено основні завдання курсу. Доведено, що інтерактивний формат курсу у вигляді п'єси, в якій головний герой – Конфлікт - з прологом,

зав'язкою, кульмінацією, розв'язкою та епілогом, завдяки інтернет-технологіям, сприяє розвитку суб'єктної активності.

Показано, як використовуються в курсі мультимедійні можливості віртуального простору, щоб зробити взаємодію між респондентами найбільш ефективною.

Визначені суттєві психологічні умови ефективності дистанційного навчально-розвивального курсу для розвитку суб'єктної активності дорослих.

***Ключові слова:** суб'єктність, віртуальний простір, конфлікт, дистанційний розвивальний курс, саморозвиток, дорослі.*

Смутьсон Марина Лазаревна, академик НАПН Украины, доктор психологических наук, профессор, заведующая лабораторией современных информационных технологий обучения Института психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины

Депутат Валентина Васильевна, научный сотрудник лаборатории современных информационных технологий обучения Института психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины

Иванова Елена Владимировна, ведущий инженер-программист лаборатории современных информационных технологий обучения Института психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ СУБЪЕКТНОЙ
АКТИВНОСТИ В ВИРТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ НА ПРИМЕРЕ
ДИСТАНЦИОННОГО КУРСА**

Аннотация

В статье предлагается поход к субъектности как фактору саморазвития, последнее трактуется как ведущая деятельность взрослого человека.

Исследование развития субъектной активности взрослых основано на материале дистанционного учебно-развивающего курса «Конфликт? Добро пожаловать! (Субъектность в разрешении конфликтов)», разработанного в лаборатории современных информационных технологий обучения.

Определены основные задачи курса. Доказано, что интерактивный формат курса в виде пьесы, в которой главный герой – Конфликт – с прологом, завязкой, кульминацией, развязкой и эпилогом, благодаря интернет-технологиям способствует развитию субъектной активности.

Показано, как используются в курсе мультимедийные возможности виртуального пространства, чтобы сделать взаимодействие между респондентами наиболее эффективным.

Определены важнейшие психологические условия эффективности дистанционного учебно-развивающего курса для развития субъектной активности взрослых.

Ключевые слова: *субъектность, виртуальное пространство, конфликт, дистанционный развивающий курс, саморазвитие, взрослые.*

Smulson Maryna Lazarivna, Academician NAPS of Ukraine, doctor of psychological sciences, professor, Head of department of modern information technologies of education. The Institute of Psychology named by G.S. Kostiuk of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Deputat V.V., Researcher at department of modern information technologies of education The Institute of Psychology named by G.S. Kostiuk of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Ivanova O. V., chief engineer-programmer at department of modern information technologies of education The Institute of Psychology named by G.S. Kostiuk of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

**PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF THE SUBJECTNESS
ACTIVITY DEVELOPMENT IN VIRTUAL SPACE AT THE EXAMPLE
OF THE DISTANCE COURSE**

Summary

In the article we are talking about the approach to subjectivness as a factor in self-development, the self-development is recognized as a leading activity of an adult.

Studies of the development of subjectness activity are based on the distance learning course "Conflict? Welcome! (Subjectness in conflict resolution)», developed by the laboratory of modern information technologies of education.

The main tasks of the course are noted. It is proved that the idea of the course in the form of a play in which the main character - the Conflict - with a prologue, a zany, a climax, a solution and an epilogue, thanks to Internet technologies leads to the subjectness activity development.

It is shown how the multimedia capabilities of the virtual space are used in the course to make the interaction between respondents the most effective.

The essential psychological conditions of the effectiveness of the distance learning developmental course for the development of subjectness activity of adults are determined.

Key words: *subjectness, virtual space, conflict, distance development course, adults.*

Постановка проблеми і актуальність дослідження. Сьогодні тривають теоретичні дискусії про суб'єкта у новій, віртуальній реальності. Чи дійсно він підвищує рівень власної суб'єктності за рахунок пристосування технологій до власних потреб та власної системи цінностей, і, відповідно, збільшення суб'єктності ментальної конструкції окремої людини (Зинченко, 2011; Кузнецова, 2011; Рябікіна, 2013)? Або зменшує цей рівень майже до неможливості впливати на власне буття у світі технологій, які перемагають, гаджетизації, роботизації та інших напівфантастичних реалій сьогодення?

З іншого боку, йдеться про «смерть суб'єкта» не взагалі, а саме у віртуальній реальності. Ю.П.Зинченко, посилаючись на Ж.Бодрійяра і Ж.Делеза, пов'язує її зі злиттям суб'єкта і симулякра, тобто знака, який творить власну реальність (Зинченко, 2011). Тому зникає, розчиняється відповідальність суб'єкта за те, причиною чого він є. І в цих протилежних процесах, які взаємодоповнюють один одного, суб'єктність відповідає множинності тексту буття, вчинку, наративу, дискурсивної практики, множинності інтерпретацій тощо.

Такий підхід до суб'єктності як до постійної праці по її розвитку відповідає нашому підходу до суб'єктності як чинника саморозвитку (Смульсон, 2013), в якому праця саморозвитку визнається провідною діяльністю дорослої людини.

Крім того, слід зважити також і на неоднозначний потенціал суб'єктної активності дорослих, яка може забезпечувати у віртуальному просторі як інтелектуально-творчий розвиток, особистісне збагачення, так і, на жаль, стагнацію і деградацію у випадках активності суб'єкта, спрямованої на наявну в Інтернеті деструктивну інформацію різноманітного змісту, некритичне сприйняття фейкової інформації, стихійне спілкування тощо.

Дослідження розвитку суб'єктної активності ґрунтуються на розроблених в лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання дистанційних розвивально-навчальних курсах (див. <http://moodle.newlearning.org.ua>), відповідних розвивальних середовищах у соціальних мережах тощо. Ці курси спрямовані на те, щоб надати користувачу віртуального простору можливість працювати з контентом, який забезпечує ампліфікацію і розвиток його суб'єктної активності, інтелекту, творчості, інших ефективних психічних утворень. Ми сподіваємося, що при наявності вибору між запропонованим у наших курсах продуктивним розвивальним матеріалом і різноманітним деструктивним контентом користувач обере перше. Однак такий вибір не є автоматичним, а найчастіше є відгуком на дотримання з боку розробників дистанційних курсів ряду психологічних умов і вимог.

Мета статті. Проаналізувати психологічні умови розвитку суб'єктності у віртуальному просторі на прикладі курсу «Конфлікт? Ласкаво просимо! (Суб'єктність у вирішенні конфліктів)», розробленого і апробованого в лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання протягом 2016-2018 рр. (див. <http://moodle.newlearning.org.ua>).

Зазначимо зразу ж, що ми не претендуємо тут на нове слово у психології вирішення конфліктів, проблемі досить глибоко розробленій (див, наприклад, Thomas, Kilmann, 2002; Гришина, 2008; Смульсон, 2004). Ми орієнтуємося у змісті розвивального курсу на відомий підхід Томаса-Кілмана (Thomas, Kilmann, 2002), показуючи при цьому, з одного боку, місце продуктивного вирішення конфліктів у розвитку суб'єктної активності, з іншого, психологічні умови становлення суб'єктної активності у віртуальному просторі. На нашу думку, психологічний зв'язок проблеми конфліктів з проблемою суб'єктної активності та суб'єктності реалізується

через постійне здійснення у конфлікті різноманітних виборів, яке розглядається практично у всіх відомих концепціях суб'єктності.

Виклад основного матеріалу. Першою суттєвою психологічною умовою ефективності дистанційного навчально-розвивального курсу є актуальний та важливий зміст (контент), аналіз життєво-важливої, гостро необхідної проблеми. Аналіз конфліктів і розгляд засобів їх вирішення є, на нашу думку, такою гострою проблемою сьогодення. Однак і конфлікти бувають різні (за змістом, масштабом, засобами боротьби, наслідками тощо), і до конфліктів, як відомо, можна ставитися по-різному.

Більшість людей, як відомо, вважає, що будь-який конфлікт, особливо службовий, професійний - це велике зло, з яким треба боротися, уникати конфліктів, гасячи їх у корені, навіть не намагаючись розібратися в їх причинах та наслідках. Сучасна психологія спростовує таку точку зору. Вона вважає, що руйнівним є не сам конфлікт (природний стан у взаємодії людей і груп, оскільки всі вони різні, мають різні цінності, мотиви, спрямованість, характер і т.д.), а деструктивна, неетична поведінка у конфлікті, невміння мирно залагоджувати проблеми, співпрацювати, чути і розуміти один одного, визнавати можливість і правомірність наявності різних точок зору на одну й ту ж ситуацію. Навпаки, усвідомлений аналіз конфліктів та власних стратегій їх вирішення, а також стратегій опонента, пошук конструктивних шляхів виходу з конфлікту може сприяти самопізнанню і пізнанню навколишнього світу, особистісному та професійному розвитку і навіть поліпшенню міжособистісних і міжгрупових відносин сторін, що конфліктують. Одним із принципових моментів у конструктивному вирішенні конфліктів є наявність суб'єктності та суб'єктної активності та їх розвиток.

У професійному середовищі вчителів тема вирішення конфліктів є особливо важливою. Складнощі спілкування у колективі, з батьками та

учнями часто призводять до професійних деформацій або навіть вигорання. На цьому фоні у вчителів не завжди вистачає ресурсів для пошуку конструктивних методів вирішення конфліктних ситуацій. Це інколи призводить або до замовчування конфліктів, або до їх вирішення директором, вищими інстанціями тощо. Однак потрібно (і не тільки учителям) усвідомити конфлікт як природний стан будь-якого процесу спільної діяльності, зрозуміти психологічні причини і витоки виникнення конфліктів (ціннісні, емоційні, інтелектуальні).

Отже, контент дистанційного розвивально-навчального курсу «Конфлікт? Ласкаво просимо! (Суб'єктність у вирішенні конфліктів)» (<http://moodle.newlearning.org.ua/course/view.php?id=6>), який розроблено у лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, спрямований на оволодіння дорослими людьми конструктивними стратегіями вирішення різноманітних конфліктів і відповідний саморозвиток.

Основні завдання курсу:

1. Усвідомити, що конфлікт є природною складовою процесу будь-якої спільної діяльності, зрозуміти психологічні причини і джерела виникнення конфліктів (ціннісні, інтелектуальні, емоційні тощо).

2. Виявити власні переважні стратегії поведінки в конфлікті.

3. Навчитись усвідомлювати та ідентифікувати власні стратегії і стратегії опонента.

4. Засвоїти конструктивні стратегії вирішення конфлікту і механізми їх застосування; опанувати ефективними стратегіями співробітництва у конфлікті за принципом взаємного виграшу.

5. Навчитись працювати з емоціями в конфлікті, їх регуляцією і відображенням.

Далі, для ефективного розвитку суб'єктності за допомогою дистанційного курсу про конфлікт необхідною є компетентісна база. Ми визначаємо такі дієві знання й уміння про природу конфлікту, які у подальшому мають бути перетворені на засоби розв'язування відповідних задач: поняття про конфлікт, його структуру, конфліктогени, причини конфліктів, відмінності потреб, інтересів, цінностей, конфліктність як особистісна властивість, види і типи важких (конфліктних) людей, тощо.

Далі ми надаємо коротку характеристику основних стратегій вирішення конфліктів за Томасом-Килманом: *ескалації* (примус, боротьба, суперництво), *уникнення* (уход), *приспосовування* (поступка, підпорядкування), *компроміс* та *співробітництво* (див. Рис.1).

Страница 121

Рис.1. Рисунок є скрін-шотом з курсу <http://moodle.newlearning.org.ua/course/view.php?id=6>.

Необхідною психологічною умовою оволодіння ними є яскравий і доступний опис, наглядно ілюстрований. Розглянемо, наприклад, стратегію «виграти/виграти». Ця стратегія (співробітництва) характеризується високим рівнем спрямованості як на власні потреби, інтереси, цінності, так і на

потреби та інтереси партнера. Крім того, співробітництво свідчить про взаємне визнання цінності міжособистісних стосунків.

Стратегія співробітництва відображує намагання сторін конфлікту спільними зусиллями вирішити проблему, що виникла. Провідний механізм співробітництва – виявлення дійсних потреб, інтересів і цінностей сторін конфлікту за їх заявленою позицією шляхом перемовин або просто спілкування. Справа у тому, що всі інші стратегії неявно передбачають, що предмет конфлікту потрібний опоненту для задоволення тієї ж потреби, що і мені, інакше кажучи, є проєктивними. А при співробітництві з'ясовують, *навіщо* кожному з опонентів потрібний предмет конфлікту. Вважається, що співробітництво можливо тоді, коли складний предмет конфлікту припускає маневр і баланс інтересів. Звичайно, це буває зовсім не завжди, навпаки, досить рідко. Однак завжди є можливим і необхідним здійснення процесу співробітництва.

Психологічними умовами здійснення процесу співробітництва є:

- з'ясування потреб та інтересів за позиціями сторін;
- перемовини, спілкування;
- намагання зберегти хороші міжособистісні взаємини;
- повага до інтересів та потреб партнера;
- адекватний вираз емоцій;
- емпатія до партнера.

Аналізовані стратегії можна класифікувати ще за двома ознаками:

1) реалізують стратегії індивідуальні дії у конфлікті чи спільні (унікнення, ескалація – індивідуальні дії), пристосування і співробітництво – спільні)

2) реалізують стратегії дії пасивні чи активні (ескалація, співробітництво – дії активні, уникнення, пристосування – пасивні).

У компромісі є елементи всіх стратегій, і, відповідно, всіх видів дій.

Наступною психологічною умовою є операціоналізація знань про конфлікт, їх перетворення на засоби розв'язування задачі про конфлікт. Таке перетворення, на нашу думку, не є стихійним, воно потребує розробки спеціальних інтерактивних засобів з урахуванням специфіки віртуального простору. Засобом такої операціоналізації в нашому курсі є приклади і завдання по вирішенню різних конфліктів за допомогою різних стратегій.

Так, в нашому курсі, в епізоді 9, який так і зветься «Тренуйся ...на кішках», ми пропонуємо потренувати навичку розпізнавання стратегії поведінки героїв у конфліктних ситуаціях, використовуючи при цьому епізоди з фільмів «Кур'єр», «При що розмовляють чоловіки», «Приборкання норавливого», «Убити дракона», а також відомих мультфільмов. Тут на повну силу використовуються мультимедійні можливості віртуального простору, адже респондент може продивитися уривок кілька разів, кожного разу дослухаючись до тексту певного персонажу, проаналізувати ситуацію та запропоновану стратегію, дати відповідь і одержати зворотній зв'язок в інтерактивному форматі.

Принципове значення має оригінальна форма, або, точніше, формат подання курсу, який теж підтримує інтерес і мотивацію протягом усіх занять. Не викликає сумнівів необхідність його принципової відмінності від стандартних не інтерактивних форматів, перенесених з інших, недистанційних форм навчання, таких, наприклад, як текст, або записані на відео лекція або урок.

У курсі про конфлікти нами реалізований нестандартний інтерактивний формат, спеціально спрямований на підтримання

мотивації дистанційного респондента. Ідея полягає в тому, щоб представити курс у вигляді п'єси, в якій головний герой – Конфлікт. З прологом, зав'язкою, кульмінацією, розв'язкою та епілогом (Egri.L., 2004; Field S., 2005; McKee R., 2010; Станиславский К.С., 2015). Ми проводимо «курсантів» крізь історію виникнення науки про конфлікт – конфліктології, говоримо про дослідників конфліктів, з'ясовуємо основні поняття і психологічні аспекти, стратегії поведінки у конфліктах, обговорюємо проблему керування емоціями, проводимо деякі вимірювання за допомогою тестів, відстежуємо зміни. І у кожній з частин ми звертаємось до курсантів у легкій, доступній для сприйняття формі образів: картинок, малюнків, відео-фрагментів, сюжетів та історій зі знайомими всім з дитинства героями книжок та фільмів. Нагадаємо, що основною метою курсу ми ставимо формування у тих, хто сміливо пройде через всі його епізоди, не просто спокійного ставлення до конфліктів, а жвавого і цілком усвідомленого інтересу до конфліктів у своєму житті, їх конструктивного вирішення з ефектом розвитку суб'єктності.

При створенні дистанційного курсу використано результати експериментально-дослідницької роботи з оволодіння стратегіями вирішення конфліктів з групою вчителів у середній школі у живому форматі, яку проводила старший лаборант лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Т.О.Суворова (Депутат та інші, 2017).

Нарешті, *важливою психологічною умовою розвитку суб'єктності в нашому курсі є ефективна взаємодія між респондентами, можливість обговорення ними навчально-розвивальних ситуацій, труднощів тощо. Для цього ми створили «секретну» (закриту) групу у Фейсбуці, в якій команда однодумців у затишному просторі може обговорювати, як залишитися «живим і неушкодженим» у будь-якому конфлікті☺. Посилання на групу в*

Фейсбуці:

https://www.facebook.com/groups/168850677185694/?source=create_flow

Висновки. Дослідження показало, що провідною психологічною умовою ефективності дистанційного навчально-розвивального курсу є актуальний та важливий контент, розгляд життєво-важливої, гостро необхідної проблеми (у нашому випадку - це проблема конфлікту). Крім того, для ефективного розвитку суб'єктності за допомогою дистанційного курсу необхідною є компетентісна база, яскравий і доступний опис, наглядно ілюстрований, а також операціоналізація знань про конфлікт, їх перетворення на засоби розв'язування задачі про конфлікт. Принципове значення має також оригінальна форма, або, точніше, формат подання курсу, який підтримує інтерес і мотивацію протягом усіх занять. У курсі про конфлікти реалізований нестандартний інтерактивний формат, спеціально спрямований на підтримування мотивації дистанційного респондента. Нарешті, важливою психологічною умовою розвитку є ефективна взаємодія між респондентами, можливість обговорення ними навчально-розвивальних ситуацій, труднощів тощо. Для цього створена закрыта група у Фейсбуці.

Експериментальне дослідження свідчить, що найбільшій ефективності розвиток суб'єктної активності у процесі дистанційного курсу про вирішення конфліктів набуває при застосуванні комбінованого (blended) очно-дистанційного підходу до організації навчання.

Список використаних джерел

1. Гришина Н. В. Психология конфликта /Н.В.Гришина. – СПб.: Питер, 2008. – 544 с.

2. Депутат В.В. Контент і драматургія дистанційного курсу про вирішення конфліктів / Депутат В.В., Іванова О.В., Корнієнко Т.О., Смульсон М.Л. [Електронний ресурс]// Тези доповідей V Міжнародної конференції «Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми». – Режим доступу : [/http://www.newlearning.org.ua/system/files/sites/default/files/zagruzheni/deputat_kornienko_ivanova_smulson_2017.pdf](http://www.newlearning.org.ua/system/files/sites/default/files/zagruzheni/deputat_kornienko_ivanova_smulson_2017.pdf)

3. Зинченко Ю.П. Виртуализация реальности: от психологического инструментария к новой субкультуре / Ю.П.Зинченко // Человек как субъект и объект медиапсихологии. – М. : Изд-во МГУ, 2011,. – С. 231–278.

4. Кузнецова Ю.М. Картина мира и современные технологии: «легкость бытия» в Интернете / Ю.М.Кузнецова // Человек как субъект и объект медиапсихологии. – М. : Изд-во МГУ, 2011. – С. 437–467.

5. Рябикина З.И. Интерпретация проблем нарастающей виртуализации отношений личности с позиций психологии субъекта / З.И. Рябикина // Идеи О.К. Тихомирова и А.В. Брушлинского и фундаментальные проблемы психологии (к 80-летию со дня рождения): матер. Всероссийской науч. конф. (с иностранным участием). Москва, 30 мая – 1 июня 2013 года. – М.: Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 2013. – С. 77–79.

6. Смульсон М.Л. Категорія розвитку в сучасній психології /М.Л. Смульсон[Електронний ресурс] // Технології розвитку інтелекту. – 2013. – Т.1, № 4, – Режим доступу : http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/68

7. Смульсон М.Л. Тренинг «Конфликты и их разрешение» : учебно-методическое пособие / М.Л.Смульсон. – К. : Нора-принт, 2004. – 47 с.

8. Станиславский К.С. Работа актера над собой: Дневник ученика/ К.С. Станиславский. – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2015 – 736 с.

9. Lajos Egri. The Art of Dramatic Writing: Its Basis in the Creative Interpretation of Human Motives Revised Edition / L.Egri // Simon & Schuster, 2004. – 304 p.
10. Syd Field, Screenplay: The Foundations of Screenwriting Revised Edition.
11. Robert McKee, Story: Style, Structure, Substance, and the Principles of Screenwriting 1st Edition. / R. McKee. - HarperCollins, 2010. – 277 pages.
12. Thomas K.W., Kilmann R.: Thomas-Kilmann conflict mode instrument. / K.W.Thomas, R. Kilmann. -Inc: Edition Unstated edition, 2002. – 16 p.

References transliterated

1. Hryshyna N. V. Psyxolohyya konflykta /N.V.Hryshyna. – SPb.: Pyter, 2008. – 544 s.
2. Deputat V.V. Kontent i dramaturhiya dystancijnoho kursu pro vyrishennya konfliktiv / Deputat V.V., Ivanova O.V., Korniyenko T.O., Smul"son M.L. [Elektronnyj resurs]// Tezy dopovidej V Mizhnarodnoyi konferenciyi «Virtual"nyj osvितnij prostir: psyxolohichni problemy». – Rezhym dostupu : /http://www.newlearning.org.ua/system/files/sites/default/files/zagruzheni/deputat_kornienko_ivanova_smulson_2017.pdf
3. Zynchenko Yu.P. Vyrtualyzacyya real"nosty: ot psyxolohycheskoho ynstrumentaryya k novej subkul"ture / Yu.P.Zynchenko // Chelovek kak subъekt y obъekt medyapsyxolohyy. – M. : Yzd-vo MHU, 2011,. – S. 231–278.
4. Kuznecova Yu.M. Kartyna myra y sovremennyye texnologyy: «lehkost" бытуya» v Ynternete / Yu.M.Kuznecova // Chelovek kak subъekt y obъekt medyapsyxolohyy. – M. : Yzd-vo MHU, 2011. – S. 437–467.

5. Ryabykina Z.Y. Ynterpretacyya problem narastayushhej vyzvalyazacyu otnoshenyj lychnosty s pozycyj psiholohyy subʒekta / Z.Y. Ryabykina // Ydey O.K. Tyxomyrova y A.V. Brushlynskohe y fundamental"nye problemy psiholohyy (k 80-letyuu so dnya rozhdenyya): mater. Vserossyjskoj nauch. konf. (s ynostrannym uchastyem). Moskva, 30 maya – 1 yunya 2013 hoda. – M.: Moskovskyy hosudarstvennyj unyversytet ymeny M.V. Lomonosova, 2013. – S. 77–79.

6. Smul"son M.L. Katehoriya rozvytku v suchasnij psiholohiyi /M.L. Smul"son[Elektronnyj resurs] // Texnologiyi rozvytku intelektu. – 2013. – T.1, № 4, – Rezhym dostupu : http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/68

7. Smul"son M.L. Trenynh «Konflykty y yx razreshenye» : uchebno-metodycheskoe posobyie / M.L.Smul"son. – K. : Nora-prynt, 2004. – 47 s.

8. Stanyslavskyy K.S. Rabota aktera nad soboj: Dnevnyk uchenyka/ K.S. Stanyslavskyy. – SPb. : Azbuka, Azbuka-Attykus, 2015 – 736 s.

9. Lajos Egri. The Art of Dramatic Writing: Its Basis in the Creative Interpretation of Human Motives Revised Edition / L.Egri // Simon & Schuster, 2004. – 304 p.

10. Syd Field, Screenplay: The Foundations of Screenwriting Revised Edition.

11. Robert McKee, Story: Style, Structure, Substance, and the Principles of Screenwriting 1st Edition. / R. McKee. - HarperCollins, 2010. – 277 pages.

12. Thomas K.W., Kilmann R.: Thomas-Kilmann conflict mode instrument. / K.W.Thomas, R. Kilmann. -Inc: Edition Unstated edition, 2002. – 16 r.